

Een Romeinse ‘beschavingsoorlog’

Justinianus’ strijd tegen de Moren (533-548)

Rond het midden van de zesde eeuw n.Chr. voerde de Oost-Romeinse keizer Justinianus bloedige oorlogen tegen de binnenlandse bevolking van Noord-Afrika. Romeinse schrijvers hebben deze strijd voorgesteld als een confrontatie tussen een stedelijke, beschaafde wereld en een inheemse, rurale wereld. Archeologische bronnen vertellen een ander verhaal.

Jip Barreveld schreef een masterscriptie over Noord-Afrika in de late oudheid. Hiermee won hij de Fruinprijs 2018, voor de beste geschiedenisscriptie aan de Universiteit Leiden. Momenteel is Barreveld onderzoeker vroegmiddeleeuwse archeologie aan deze universiteit.

In de vierde eeuw was Noord-Afrika een van de rijkste provincies van het Romeinse Rijk. Er bloeide een stedelijke cultuur: Carthago was de op twee na grootste stad van het Rijk. Met zijn vruchtbare omliggende land was het de graanschuur van Rome, de grootste stad van het Rijk, zij het allang niet meer de onbetwiste hoofdstad. Sinds 330 was Constantinopel (het huidige Istanbul) de prestigieuze hoofdstad van het Oostelijke Rijk.

Het lot van de twee rijkdelen zou in de vijfde eeuw uit elkaar gaan lopen. Het westelijke deel, geteisterd door burgeroorlogen, invasies en corruptie viel uiteen in verschillende koninkrijkes. Een daarvan was die van de Vandalen in Noord-Afrika, een van oorsprong rondtrekkende groep soldaten die met hun aanhang in 429 de Straat van Gibraltar vanuit Spanje was overgestoken en tien jaar later Carthago veroverde. De Vandalen worden vaak gezien als krijgslustige, plunderende barbaren (het moderne woord ‘vandaal’ herinnert eraan), maar dan wordt vergeten dat velen van hen de Romeinse levensstijl voortzetten, het politieke bestel overnamen en dat zij christelijk waren.

Doorn in het oog

Een halve eeuw later, in het jaar 476, werd de laatste Romeinse keizer in Italië afgezet. Dit jaar wordt dan ook vaak gezien als ‘de val van het Romeinse Rijk’. Niets is minder waar: in het oosten stond één helft nog fier overeind, met Constantinopel als centrum. En in het westen zagen de koninkrijken zich zelfs als beschermers van de Romeinse cultuur, regenten voor Constantinopel. Dit veranderde echter bij het aantreden van de ambitieuze keizer Justinianus in Constantinopel in 527. Hij bouwde door het hele Rijk forten en kerken, waaronder de beroemde Hagia Sophia, en vernieuwde de Romeinse wetgeving. Voor Justinianus waren de onafhankelijke, Germaanse koninkrijken in het westen een doorn in het oog, en in de jaren dertig van de zesde eeuw begon hij een reeks oorlogen in Afrika, Italië en Spanje om het westen te ‘heroveren’. In de lente van 533 stuurde Justinianus zijn beste

generaal, Belisarius, naar Noord-Afrika om de Vandalen te verslaan. Nog geen jaar later was het leger van de Vandalen twee keer verslagen, hun koning krijgsgevangen gemaakt, hun schatten geplunderd en Carthago veroverd. De Romeinen dachten wellicht dat hun klus geklaard was, maar de problemen begonnen nu pas echt. De lokale bevolking in het Afrikaanse binnenland kwam in opstand: de volgende vijftien jaar zouden de Romeinen verwickeld zijn in een langdurige en bloedige strijd. In de overlevering worden deze volkeren ‘Mauri’ genoemd, oftewel Moren. In het moderne taalgebruik worden zij vaak vereenzelvigd met de huidige Berberbevolking van Noord-Afrika.

Krijgslustige nomaden?

Gelukkig voor ons zijn de Noord-Afrikaanse oorlogen op schrift gesteld door twee ooggetuigen, de Oost-Romeinse geschiedkundige Procopius en een Afrikaanse Romein, genaamd Corippus. Die laatste schreef een gedicht over de veldtochten van generaal Johannes Troglita, die de rebellie uiteindelijk in 548 n.Chr. wist neer te slaan. Deze twee bronnen geven een inkijkje in de onbekende wereld van de inheemse Noord-Afrikaanse bevolking. Daarnaast vertellen archeologische vondsten en inscripties hun eigen verhaal. Om het conflict tussen keizer Justinianus en de Moren te

De Vandalen lieten een blijvende herinnering bij de Romeinen achter door in 455 Rome te plunderen, honderd jaar voor Justinianus Noord-Afrika binnenviel. Schilderij van Karl Bryullov (1833/36). Bron: Tretjakovgalerij, Moskou.

in Noord-Afrika

begrijpen, moeten al deze bronnen naast elkaar gelegd worden. Maar eerst terug naar die Moren: wie waren zij eigenlijk?

De Moren werden in de oudheid vaak gezien als typische barbaren, het tegenovergestelde van de beschaafde Romeinen. Zij zouden niet in steden leven, maar als nomaden in het binnenland.

Bovendien waren ze krijgslustig. Tegenwoordig is dit beeld sterk genuanceerd. We weten nu dat veel Berbers ook aan landbouw deden, dat zij handel dreven en zelfs steden bouwden. Zo bewoonde de stam van de Garamantes (in het huidige Libië) een stad genaamd Garama, gebouwd in een oase van de Sahara. Hun landbouwgrond bewaterden ze met ondergrondse irrigatiekanalen.

Het idee van een strikte tweedeling tussen Romeins en inheems is deels gebaseerd op de geografie van Noord-Afrika. Bij een eerste blik op een satellietfoto lijkt het alsof de regio in tweeën is gespleten. Een groene kustzone houdt zich hardnekkig vast aan het blauw van de Middellandse Zee. Het dorre geel van de Saharawoestijn stelt zich dreigend op en vult het binnenland. Vooral Franse geografen en historici uit de koloniale tijd (1830-1962) spraken dan ook van een tweedeling tussen de kust en het binnenland. Door geografische noodzaak zouden de twee werelden verward zijn in een permanente tweestrijd, een gevecht tussen de mediterrane wereld en de woestijndroogte.

- 330 – Constantinopel wordt hoofdstad van het Oost-Romeinse Rijk.
- 429 – De Vandalen vallen Noord-Afrika binnen.
- 476 – De laatste West-Romeinse keizer wordt afgezet.
- 527 – Justinianus wordt keizer.
- 533 – De Vandaalse en Moorse oorlogen beginnen in Noord-Afrika.
- 548 – Einde van de Moorse oorlogen.

Geografische tweedeling

Deze geografische tweedeling tussen kust en woestijn heeft zijn navolging gevonden in de geschiedschrijving. De kustzone was bruikbaar en aangenaam voor beschaafde landbouwbeschaavingen als de Feniciërs, de Romeinen, de Arabieren en ten slotte de Fransen. De woestijn zou daarentegen alleen geschikt zijn voor barbaarse volkeren. Die voorstelling van Noord-Afrikaanse geschiedenis en aardrijkskunde zegt echter meer over de verbeelding van koloniaal Europa dan over de historische of geografische realiteit. Het Franse koloniale regime zag zichzelf namelijk als de opvolger van het oude Rome, en de Fransen waren vooral geïnteresseerd in het kustgebied. Zo sjoepden koloniale ideeën door in de geschiedschrijving over de Romeinse oudheid. Deze voorstelling van het Noord-Afrikaanse landschap was echter een grove versimpeling van de werkelijkheid. Noord-Afrika kent namelijk ►

Keizer Justinianus met zijn gevolg.
Mozaïek in de Basiliek van San Vitale, Ravenna. Bron: Wikimedia.

Een landgoed in laat-Romeins Afrika. Dit mozaïek laat goed de gelaagde samenleving zien, met de boeren die werk verrichten voor hun landheer. Bron: Bardo Museum, Tunesië.

een veel complexer landschap van gebergtes, steppes en andere overgangszones. In dit variabele landschap leefden in de Romeinse tijd zowel boerengemeenschappen als nomaden, naast de Romeinse nederzettingen en legerkampen. Dit complexe landschap wordt verder verduidelijkt door de moderne archeologie. Door middel van zogeheten veldkartering speuren archeologen het landschap af. Nog overeind staande ruïnes worden op de kaart gezet en potscherven worden verzameld. Vooral dat laatste is belangrijk. Potscherven zijn in feite het 'afval' van mensen uit het verleden dat de tand des tijds goed heeft doorstaan. Ze zijn makkelijk te tellen en te dateren, zodat een helder beeld ontstaat van waar en wanneer mensen vroeger gewoond hebben. Wat blijkt: het binnenland van Romeins Noord-Afrika was dichtbevolkt in de periode 300-600 n.Chr. Van de vruchtbare Medjerdavallei in het noorden van Tunesië tot het steppegebied in het zuiden, en de woestijnoases van Libië: allemaal laten ze een vergelijkbare trend zien. Het landschap werd niet alleen dichtbevolkt, in het droge binnenland ontwikkelden zich zelfs boerenbedrijven die graan of olijven verbouwden. Archeologen vonden bijvoorbeeld mechanische olijfpersen in de oases van Libië, villacomplexen en zelfs kleine landelijke badhuizen en kerkjes. Dat wil niet zeggen dat het gehele landschap een soort kopie van Italië was geworden. Helaas zijn de nederzettingen van boeren vaak met simpel materiaal gebouwd en dus moeilijk vindbaar. We kunnen in ieder geval wel vaststellen dat het binnenland niet slechts door nomaden werd bewoond, maar dat het intensief werd geëxploiteerd door een landbouwsamenleving dat in contact stond met de rest van het Rijk. De olijfolie uit Noord-Afrikaanse berggebieden werd wellicht

zelfs naar Rome geëxporteerd. Na een piek van bewoning rond het jaar 500, nam de hoeveelheid potscherven plotseling af vanaf halverwege de zesde eeuw. Het is geen toeval dat deze daling volgde op de Vandaalse en Moorse oorlogen van Justinianus.

Guerrillaoorlogen

Het verloop van de oorlogen tussen de Romeinen en de 'Mauri' in de zesde eeuw is erg complex, maar laat zich toch eenvoudig samenvatten. Keer op keer wist een stamleider uit het binnenland een nieuw verbond van stammen te maken om de Romeinen aan te vallen. Zo'n confederatie daalde af vanuit de bergen, of trok op vanuit de woestijn, en plunderde dan het rijke boerenland van de kuststreek. De Romeinse opperbevelhebber, die zetelde in Carthago, werd zo gedwongen om op te rukken om de provincie te verdedigen. Op dat moment vluchtten de 'Mauri' terug de heuvels of de woestijn in, en voerden een soort guerrillaoorlog. De Romeinen waren slecht opgewassen tegen deze manier van oorlog voeren. Hun gedisciplineerde legers waren getraind voor veldslagen, het liefst in open veld. Van oudsher vochten de 'Mauri' op een heel andere, meer mobiele wijze. Zij droegen weinig bescherming en waren daardoor licht bepakt. Hun verrassingsaanvallen bestonden eruit dat ze eerst hun speren naar de naderende vijand wierpen om zich vervolgens terug te trekken op hun snelle paarden en kamelen.

'Corippus schrijft: "De Moren waren bang en verward, en ze zochten toevlucht in de hoge bergen, waar zij hun forten verdedigden in onbegaanbare bossen"'

Voor de Romeinen was deze vechtwijze niet alleen vervelend, maar ook vreemd. Daarom lezen we er zo veel over in de door hen geschreven teksten. Niet voor niets geldt het gezegde dat de geschiedenis wordt geschreven door de overwinnaar. Dit geldt voor niemand meer dan de Romeinen. Wanneer zij over hun tegenstanders schreven was dat altijd vanuit hun eigen perspectief. Zo ontstond er een literaire traditie die bepaalde hoe je over 'barbaren' diende te schrijven. De verslagen van Corippus en Procopius over de Moorse oorlogen zijn dan ook erg gekleurd. Zij omschrijven de 'Mauri' als het ultieme tegenbeeld van de geciviliseerde Romein. Voor de guerrilla-oorlogvoering van hun tegenstander hadden zij weinig begrip. Het was geen slimme strategie, maar een bewijs van hun lafheid. Zo schrijft Corippus: 'De Moren waren bang en verward, en ze zochten toevlucht in de hoge bergen, waar zij

hun forten verdedigden in onbegaanbare bossen. Zij vulden de holle valleien en de hellende heuvels met hun ontelbare stammen' (Corippus, *De Johannes*, 2.4-7).

De 'Mauri' waren volgens Corippus barbaren die rauw vlees aten en melk dronken. De zwarte huidskleur van sommige Moren werd gevreesd. In een honende passage stelt Corippus dat tijdens een overwinningstocht van generaal Johannes in Carthago, moeders de gevangen zwarte Moren lieten zien aan hun kinderen om hun de schrik op het lijf te jagen. Ook verachtelijk was dat deze 'Mauri' heidense goden aanbaden.

Dat het merendeel een eenzijdig beeld is van Romeinse schrijvers, zal zo dadelijk blijken. Corippus en Procopius hadden als doel het binnenvallen van Justinianus in Noord-Afrika goed te praten. Volgens Corippus hadden de rijke stadselites van Noord-Afrika de bescherming van Justinianus nodig tegen de invallen van deze duivelse en woeste barbaren. Veelzeggend in dit verband is dat het woord Berber vermoedelijk stamt van het woord 'barbaars'.

Machtige mannen

Gelukkig hebben we ook bronnen die wat meer het perspectief van de 'Mauri' laten zien. Zo weten we dankzij inscripties dat veel van hen niet heidens maar christelijk waren. Een inscriptie uit de vierde eeuw stelt ons voor aan een machtige laat-Romeinse landheer van Moorse afkomst. In prachtig Latijn stelt een zekere Sammac zich voor als een Romeinse aristocraat, die de vrede bewaakt met zijn 'stamleden' voor 'de triomf van Romulus'. Er zit zelfs een woordgrapje in: de eerste en laatste letter van elke regel spellen gezamenlijk 'praedium sammacis': het landgoed van Sammac.

Na de inval van de Vandalen werd het Noord-Afrikaanse binnenland steeds autonomer, met als gevolg dat machtige mannen van hetzelfde kaliber als Sammac nu kleine koninkrijkes stichtten. Maar nog steeds plaatsten zij Latijnse inscripties. Ene Masties noemt zichzelf 'dux' (aanvoerder) en 'imperator' (bevelhebber). Een zekere Masuna blijkt 'rex' (koning) over 'de Moorse en Romeinse volkeren' te zijn. In Algerije vinden we mysterieuze piramidevormige tombes met Latijnse inscripties en christelijke symboliek. Mensen zoals Sammac, Masties en Masuna waren dus in staat om aan 'twee werelden' tegelijkertijd deel te nemen. De grens tussen Romeins en Berber was dus veel vager dan de Romeinse geschiedschrijvers ons willen laten geloven.

Hoogdravend Latijn

Op het eerste gezicht lijkt het alsof er in Noord-Afrika twee gescheiden werelden bestonden. Een nadere analyse laat echter zien dat dat er veel meer sprake was van overlap. Als metafoor is het idee

van een 'andere wereld' erg aantrekkelijk om te gebruiken, maar het is ook een verraderlijke versimpeling. Natuurlijk zag de wereld van een nomade uit de Sahara er anders uit dan die van een Romeinse stadsaristocraat. Die laatste verschilden echter net zo sterk van die van een arme Romeinse boer op het Tunesische platteland, terwijl 'Mauri' als Sammac in hoogdravend Latijn mee konden praten met hun urbane standgenoten. Eeuwenlang konden al deze volkeren goed met elkaar samenleven. Daar hadden zij ook baat bij: stamleiders als Sammac kregen er veel macht voor terug, terwijl de rijke Romeinse grootgrondbezitter in Carthago in vrede en voorspoed leefde. Dit veranderde toen de troepen van Justinianus binnenvielen. Deze keizer uit het verre Constantinopel had weinig geduld voor de lokale machtsverhoudingen. Nauwelijks was Afrika veroverd of zijn legers gingen alweer door naar het volgende doel, dat in een debacle zou eindigen: de 'herovering' van Italië. Net als in Afrika zou oorlog hier opnieuw oude bondgenoten uit elkaar splijten. De oorlogen van Justinianus in het westelijk Middellandse Zeegebied verscheurden oude vriendschappen en vernietigden ook nog eens de economie. In veel opzichten kwam in deze moeilijke jaren van de zesde eeuw de antieke wereld pas echt ten einde. ■

Timgad was een Romeinse stad (in het hedendaagse Algerije) en nu een spectaculaire archeologische site. De stad lag nabij een van de verzetshaarden tegen de Oost-Romeinen, het Aurèsgebergte. Bron: Wikimedia.

Literatuur

Procopius, *History of the Wars*, vertaald door H.W. Dewing (Loeb-editie: Cambridge M.A. 1916).

Corippus, *The Iohannis or De Bellis Lybicus of Flavius Fresconius Corippus*, vertaald door G.W. Shea (1998).

F. Brett en E. Fentress, *The Berbers* (Oxford 1996).

L. Dossey, *Peasant and Empire in Christian North Africa* (Berkeley 2010).

J. Conant, *Staying Roman, conquest and identity in Africa and the Mediterranean, 439-700* (Cambridge 2012).

D. Mattingly, *Tripolitania* (Londen 1995).

Y. Modéran, *Les Maures et l'Afrique Romaine (IVe-VIIIe siècle)* (2003), online leesbaar op: books.openedition.org/efr/1395.

R.I. Lawless, 'The Concept of Tell and Sahara in the Maghreb: A Reappraisal', in: *Transactions of the Institute of British Geographers* 57 (1972), 125-137.